

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या अनुदानातून
सादर करण्यात आलेला
लघु संशोधनप्रकल्प

संशोधन प्रकल्पाचे शीर्षक
जागतिकीकरणाचा मराठी साहित्यावर परिणाम

संशोधकाचे नाव
डॉ.गीता भा. मांजरेकर
(मराठी विभागप्रमुख, महर्षी दयानंद महाविद्यालय, परळ, मुंबई)

जानेवारी २०१०

उपसंहार

360

१. १९९३ पासून भारतात सुरु झालेली जागतिकीकरण ही प्रक्रिया मूलतः आर्थिक धोरणाशी निगडीत असली तरीही या प्रक्रियेचे परिणाम संस्कृतीतील उपक्रम, कला-साहित्य इत्यादी सर्वच घटकांदर झाला आहे.
२. जागतिकीकरणाच्या या प्रक्रियेसंबंधी वैचारिक लेखन इंग्रजी व अन्य भाषांतून जागतिकीकरणासंबंधी बरेच विचारमंथन झाले आहे. जागतिकीकरणाकडे पाहण्याचे दोन दृष्टीकोन या वैचारिक मांडणीतून दिसतात. एक दृष्टीकोन सकारात्मक आहे तर दुसरा तकारात्मक आहे. मराठीतील वैचारिक लेखनातून जागतिकीकरणाच्या भारतातील आवाजनाचे दुष्परिणाम विशेषत: गरीब जनतेवर कसे होत आहेत हे दाखवून या प्रक्रियेमुळे देशातील आर्थिक विषमता दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे याबद्दल चित्त व्यक्त होताना दिसते. अन्य विकसनशील देशांतही जागतिकीकरणाने वरवर विकास आणलेला दिसत असला तरी मूठभरांचा विकास आणि बहुसंख्य लोकांचे जीवन भकास करण्याकडे जागतिकीकरण या नवभांडवलवादी धोरणाचा कल आहे असेच मराठीतील तत्संबंधीच्या वैचारिक लेखनातून स्पष्ट करण्यात आले आहे. या वैचारिक लेखनातील भूगिकेचे पडसाद मराठीतील ललित साहित्यातही उमटलेले आढळतात. साहित्यिकांनीही जागतिकीकरणाने भारतात निर्माण झालेले नवे वास्तव चित्रीत करताना अप्रत्यक्षपणे जागतिकीकरणाला विरोधच केला आहे. मराठी साहित्यातील आशयसूत्रे जागतिकीकरणाने आणलेल्या स्थित्यंतरामुळे बदलू लागलेली दिसतात.
३. जागतिकीकरणाने संगणक क्रांती झाली, माहिती तंत्रज्ञानाला चालना मिळाली, प्रसारमाध्यमांची चलती आली, बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतात येऊ लागल्या, त्यामुळे कॉलसेंटर, बिपीओ ही सेवाक्षेत्रे आणि विविध कॉर्पोरेट कंपन्यांची उत्पादन क्षेत्रे अशा ठिकाणी नोक-या, रोजगाराच्या संधी तरुणांना उपलब्ध होऊ लागल्या हे खेरे असले ती सरकाराच्या निर्गुतंवणूक, खाजगीकरण, उदारीकरण या धोरणांनी तरुणांना पूर्वी मिळणा-या नोक-यांच्या संधीही मिळेलात. स्पर्धा मात्र जीवधेणी झाली. त्यामुळे नोकरी मिळवण्यासाठी गैरव्यवहार वाढले. नोकरीतही वरचढ होण्यासाठी कोणत्याही वाईट स्टरागर लोक जाऊ लागले. यामुळे मूल्य-हास झाला. मराठी साहित्यात या स्पर्धेचे नोकरदारांच्या आनंदकेंद्रीत वृत्तीचे चित्रण झाले.
४. जागतिकीकरणाने एका बाजूला अर्थव्यवस्थेला चालना दिली असली तरी दुसरीकडे आमन्यांच्या हव्यासालाही जागतिकीकरणाने प्रोत्साहन दिले. परिणामी माणसे खंगळवादी झाली, भौतिकवादी होऊन, मानसिक आनंदांपासून दूर जाऊ लागला. त्यांचा

आत्मसंवादही थांबला. अधिकाधिक सुखसोयी मिळवण्याच्या नादात माणसाने निसर्गाचे मात्र अतोनात नुकसान केले. माणसांचे परस्पर संबंधही या स्पर्धात्मक जीवनात दुराघते. मराठी साहित्यिकांनी या वास्तवातून साहित्यकृतींची आशयसूत्रे निर्माण केली.

५. जागतिकीकरणाने आणलेल्या स्पर्धेमुळे माणसाचे जगणे फार धावपळीचे, ओढाताणीचे होऊ लागले. कधीही नोकरकपात होऊ शकते या जागिवेने एकप्रकारची असुरक्षितता मध्यमर्गीयांना भेडसावू लागली. या असुरक्षिततेमुळे माणसे नको एवढी आध्यात्मिक, अंधश्रद्धाकू होऊ लागली. पण असुरक्षितता हेच आध्यात्मिकतेचे कारण म्हणावे तर दुस-या बाजूला मोठ्मोठे उघोजक, राजकारणी आणि विजानाचे अभ्यासकही या अंधश्रद्धांपासून सुटले नाहीत. मराठी साहित्यात त्याबद्दल उपरोधाने लिहिले गेलेले दिसते.

६. जागतिकीकरण ही संपूर्ण जगाला आर्थिक व्यवस्थेतील बदलांना सामोरे जायला भाग पाडणारी प्रक्रिया मुस्लीम राजवटी असणा-या राष्ट्रांना सहजतेने स्वीकारता आली नाही. अमेरिकेने आपल्या हातात संपूर्ण जगाची आर्थिक सूत्रे एकवटताळा या इस्लामी राष्ट्रांवर युध्दे लादली. त्यातून आलेल्या अस्थिरतेची दारिद्र्याची प्रतिक्रिया म्हणून या देशांतील असुंताणी अमेरिका, भारत, इंग्लंड व अन्य भांडवलवादी देशांवरही दहशतवादी हल्ले केले. त्यात निष्पाप माणसे हकनाक बळी पडली. त्यांच्याबद्दलची हळहळ आणि अंतर्मनातील या दहशतवादाबद्दलची भीतीही साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यकृतीतून व्यक्त केली.

७. जागतिकीकरणाने प्रसारभाष्यांत आणलेल्या क्रांतिमुळे दूरचित्रवाणीवरील विविध वाहिन्यांमध्ये जास्तितजास्त प्रेक्षक मिळवण्यासाठी स्पर्धा सुरु झाली. त्यासाठी मुद्दाम सनसनाटी निर्माण करणा-या बातम्या, स्वीदेहप्रदर्शन घडवणा-या केशनस्पर्धा, सवंग मनोरंजन करणा-या मालिका यांचा वापर या वाहिन्यांचे मालक करू लागले. परिणामी अनैतिकतेला जणू राजमान्यताच मिळाली. लहान मुले, तरुण पिढी, गृहीणी या वाहिन्यांच्या कार्यक्रमांनी जणू संमोहितच होऊ लागले. वेळेचा अपव्यय करू लागले. मराठी साहित्यिकांनी हेही वास्तव त्यांच्या कथा-कवितांतून चिनीत केले आहे.

८. सांस्कृतिक सपाटीकरण झापाट्याबे होत असताना सर्वसामान्य माणसांना आपल्या स्वतंत्र ओळखी जपणे, अस्मिता जपणे कठीण होऊन बसले. त्यामुळे परात्मता जाणवणा-या माणसांनी धर्म, जात, प्रदेश, भाषा या मुद्दांवर अस्मिता जागवण्याचे, भावना भडकावण्याचे सूत्र अवलंबले. राजकारण्यांनी त्यात स्वतःचे स्वार्थ साधून घेतले. परिणामी जागतिकीकरणाने माणसे एकमेकांच्या जघळ येण्याऐवजी ती अधिकाधिक दुरावत गेलेली दिसतात. क्षुल्लक कारणांवरून माणसांच्या भावना भडकू लागल्या, दंगली होऊ लागल्या, हिंसा वाढली. यासंदर्भातील चिंता मराठी साहित्यातून व्यक्त झालेली दिसते.

९. मध्यमवर्ग नेहमीच आत्मकंद्रीत वृतीचा असतो. जागतिकीकरणाच्या काळात तो अधिकाधिक पैसा मिळवण्याच्या नादाला आणि मुलांना अमेरिकेला पाठवण्याच्या महत्वाकांक्षेला कवटाकून बसला. मुळे परदेशी पाठवल्याने तो एकटा झाला तरी समाजाशी जोडून घ्यावेसे काही त्याला वाटले नाही. संवेदनशून्य मध्यमवर्ग, समाजापासून दुरावलेला आणि तरीही बढाया मारणारा ढोंगी मध्यमवर्ग समकालीन मराठी कथा, कांदंब-या, नाटकातून उपहासाचा विषय ठरला.

१०. जागतिकीकरणाचे फायदे सवर्णाना जेवढे घेता आले तेवढे ते दलितांना घेता आले नाहीत. उलट नुकतेच कुठे मध्यमवर्गाकडे येऊ लागलेले दलित पुन्हा दारिद्र्यात लोटले गेले. जागतिकीकरणाने निर्गुतवणूक, खाजगीकरण या थोरणांना सरकारने चालना दिली. परिणामी राखीव जागांच्या आधारे आपला विकास करू पाहणा-या दलितांना नोक-याच राहिल्या नाहीत. खाजगी उद्योग, बहुराष्ट्रीय कंपन्या यांमध्ये उच्चशिक्षीत सवर्णांची वर्णी लागल्याने सुरक्षित दलितांना संधी मिळेनाना असत्र ना परत्र अशा त्यांच्या या कोंडीचे वर्णन दलित कवी अरुण काळे, महेंद्र भोवरे यांच्यासारख्यांनी केले आहे. त्यांचा सूर अर्थातच जागतिकीकरणाला तीव्र विरोध करणारा आहे.

११. जागतिकीकरणाचे विपरीत परिणाम स्थियांनाही भोगावे लागले. त्यांच्या शरीराकडे वस्तु म्हणून पाहण्याचे प्रमाण वाढले. स्त्रीशरीराचा बाजार देशोदेशी दिसू लागला. सौंदर्यस्पर्धा, फॅशनस्पर्धा यांतून स्त्रीशरीरांचे सवंग प्रदर्शन मांडले जाऊ लागले. जाहिरात, दूरचित्रवाहिन्या यामधून स्त्रीचे अक्षिल दर्शन घडवण्याकडे कल वाढला. नोकरदार स्थियांचे कामाचे तास वाढले. नवीन संगणक तंत्रज्ञान त्यांना आत्मसात करावे लागले. कॉल सेंटर्स, बिपीओ अशा ठिकाणी काम करणा-या स्थियांच्या कामाच्या वेळा विचित्र असल्याने त्यांच्या वाट्याला असुरक्षितता आणि लैंगिक शोषणासारखे प्रकार येऊ लागले. मातांना आपल्या मुलांचे खेळण्याबाबगडण्याच्या वथात संगणक च दूरचित्रवाहिन्यांच्या आधीन होणे अस्वस्थ करू लागले, या सगळ्या वास्तवाबद्दल लिहिणा-या आणि जागतिकीकरणाचा निषेध नोंदवणा-या कवयित्री मराठीत फारशा नाहीत. परंतु काही कवयित्रीच्या निवडक कवितांतून जागतिकीकरणासंबंधी नोंदवलेल्या प्रतिक्रिया या शोधप्रकल्पात परिशिष्टात नोंदवल्या आहेत. कथालेखिकांपैकी काहीनी विज्ञान फॅटसीच्या सहाय्याने तर काहीनी थोड्या प्रचारकी पृष्ठदर्तीने जागतिकीकरणाने भविष्यात कोणत्या संकटाना आपल्याला सामोरे जावे लागेल याचे चित्रण करून याचकांना सावध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण एकूणच स्थियांनी जागतिकीकरणासंदर्भात नोंदवलेल्या प्रतिक्रियांचे प्रमाण नगण्य आहे. मराठीत लिहिणा-या स्थियांना जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या वास्तवाचा फारसा अनुभव आलेला नसावा.

१२. ग्रामीण जनतेवरही जागतिकीकरणाचा वाईट परिणाम झाला. एका बाजूला शहरातल्या उच्चभूंडी गावातल्या जमिनी भोड्या प्रमाणात विकत घेऊन गावांना शहरे

बनवण्याचा चंग बांधला आणि तेथील शेतक-यांना अल्पस्वल्प मोबदला देऊन फसवले. काही शेतक-यांनी जमिनी विकून मिळालेल्या पैसा चंगळवादी घृतीने उधळला तर काहीच्या जमिनीचे मोबदले त्यांना मिळाले नाहीत. नगदी पिके लावण्याच्या हव्यासापायी काही शेतकरी कायमचे कर्जबाजारी झाले आणि निराशेतून आत्महत्येता प्रवृत्त झाले.शेतक-यांच्या या दयनीय अवस्थेता वाचा फोडण्याचे काम मनोज पाठक, इंद्रजीत भालेराव,अरुण काळे यांच्यासारख्यांनी केले असले तरी ज्या प्रमाणात महानगरी जाणिवेच्या कवितांतून जागतिकीकरणाबद्दल तीव्र पडसाद उमटले त्या प्रमाणात ग्रामीण साहित्यात ते उमटले नाहीत. ग्रामीण जनतेच्या शिक्षणाच्या दुरवस्थेबद्दल, त्यांच्यावर होणा-या सेझाच्या आक्रमणाबद्दल काही काढंब-या लिहिल्या गेल्या एवढाच काय तो अपवाद,खरं तर ग्रामीण भागातील जनतेला वीजभारनियमन, पाणीटंचाई यासारख्या समस्यांनी भेडसाधलेले असतानाही त्यांच्याकडून प्रतिक्रिया न उमटणं आणि महानगरातील व्यक्तिवादी मंडळीना मात्र प्रकाशनाच्या संधी व सोयी सहज उपलब्ध असल्याने त्यांच्या साहित्याचे जणू पिकच येणे याही गोषी सर्वप्रकारच्या विषमतेच्या योतकच आहेत.

१३. जागतिकीकरणाच्या परिणामांना व्यक्त करणारी कविता १९९१ नंतर उंदंड लिहिली गेली.या कवितांतून जागतिकीकरणामुळे महानगरातील सामान्यांच्या वाट्याला आलेली जीवघेणी स्पर्धा,अस्तित्वसंघर्ष,या गतीमाल आयुष्यातही माणसांच्या वाट्याला आलेली परात्भता,एकटेपणा,यांत्रिकता याच्याबद्दल लिहिले गेले.श्रीधर तिळवे,हेमंत दिवटे,मंगेश काळे,अरुण काळे,वर्जेश सोलंकी,वीरधवल परब,सलील वाघ,संजीव खांडेकर,प्रवीण बांदेकर,सचिन केतकर,सुहास जेवळीकर,मनोज पाठक आदीनी मुख्यत्वे जागतिकीकरणाच्या लाटेत आणि उदारीकरणाच्या वातावरणात सर्वसाभान्य माणसाची जी काही बिकट अवस्था होऊन बसली आहे तिचे दर्शन कवितेच्या माध्यमातून घडविले आहे.समकालीन जीवनात समस्यांची भर पडतच राहते,समस्यांची संख्या वाढतच राहते पण त्यांची उत्तरे मात्र मिळत नाहीत.माणसाच्या जीवनातले वेगदेगळे पेच आणि पेचपसंगी त्याचे घडणारे वर्तन उपरोक्त कवीनी आपल्या कवितांतून मांडले आहे.स्वतःला सुसंस्कृत म्हणवणा-या आणि इतर प्राण्यांपेक्षा स्वतःला श्रेष्ठ समजणा-या माणसाचे एकंदर आकलन किती बेताचे आहे त्याची नोंदही वेगदेगळा कवीनी केली आहे.

उत्कांतीचा सिध्दांत स्वीकारला तर माणूस मूळ रूपांतून अधिक प्रगत,अधिक उन्नत,अधिक समंजस व्हावा अशी अपेक्षा आहे.परंतु वस्तुस्थिती नेमकी याच्या उलटी आहे.नरेची केला हीन किती नर असा आक्रोश शंभर-सट्याशे वर्षांपूर्वी आधुनिक मराठी कवितेत प्रकटला होता.तदनंतरच्या काळात माणसाच्या अधःपतनाचा आलेख सतत चढताच राहिला आहे.

वर्तमान जीवनवास्तव,वर्तमान वृत्तीप्रवृत्ती व पर्यावरण आणि माणसांची भांबवलेली अवस्था या नव्या कर्वींना अस्वस्थ करते आणि त्याविषयीच्या प्रतिक्रिया आपल्या शब्दांत मांडणे त्यांना आवश्यक वाटते.शेतक-यांच्या सातत्याने चाललेल्या आत्महत्या,दिवसेंदिवस धोकादायक होत चाललेला लोकल प्रवास,जुने वाडे पाइने त्या जागी उभ्या राहणा-या गगनचुंबी इमारती,जागेजाग उभे राहणारे झगभगाठी मोळस,तिथे येणा-या माणसांचा चंगळवाद,माणसांचे संगणकाच्या आहारी जाऊन वास्तवापेक्षा आभासात्मक वास्तवात रमणे,अधिकाधिक व्यक्तिवादी होणे,लहान भुलांचे संगणकवेड,त्यांचे बदललेले आदर्श, सर्वांनाच जाणवणारी परात्मता, संबाद तुटत चालत्याची जाणीव,प्रसारभाईयमांनी चालवलेले भावनिक अत्याचार,त्याने संमोहीत झालेली बहुसंख्य माणसे, वाडत्या अंधश्रद्धा,दहशतवाचांच्या हिंसक कारवाया,त्याने सतत घावरलेली माणसे,ऐसे हाच जीवनाचा केंद्रविंदू झाल्याने तो भिळवण्यासाठी माणसांचे अनैतिक वागणे,मराठी भाषेची आणि वाचन संस्कृतीची होत चाललेली पिछेहाट असे अनेकानेक प्रश्न जागतिकीकरणाने निर्माण केले आहेत आणि समकालीन कर्वींनी त्यासंदर्भातील आपले म्हणणे आपल्या शैलीत व्यक्त केले आहे.त्यामुळे जागतिकीकरणाचे परिणाम व्यक्त करणारी कविता मराठीत विषून आहे आणि ती जागतिकीकरणाचे व्याख्यान परिणाम निश्चितच वर्णन करते.ती अर्थातच वास्तववादी कविता असून तपशिलाचे सूक्ष्म वर्णन करण्यात कर्वींनी या कवितेला कथनात्मक दीर्घकविता बनवून टाकले आहे.तरलता, चिंतनात्मकता या कवितांत क्वचितच आढळते.

जागतिकीकरणोत्तर काळातंत्र्या कर्वींपैकी बहुतेकांनी कवितांत हाताळलेली सूत्रे सारखीच असली तरी काही कर्वीच्या कविता शैलीमुळे वेगळ्या ठरतात.त्यात मंगेश काळे, अरुण काळे, वीरधवल परब, संजीव खोडेकर हे लक्षणीय कवी म्हणता येतील.या काळातील सर्वच कर्वीच्या कवितांवर मर्ढकरांपासून,दिलीप चिंत्रे, अरुण कोलटकरांपर्यंतच्या कर्वीच्या कवितांचा प्रभाव आहे.

मात्र जागतिकीकरणोत्तर काळातील कित्येक कर्वींनी आपल्या कविता परस्पर भलावणीच्या मार्गाने श्रेष्ठ असल्याचा आभास निर्माण केला आहे ही त्यांच्यावरील टीकाही दुर्लक्षीत करता येणार नाही.

१४. जागतिकीकरणाचे मूल्यव्यवस्थेवर,एकूणच माणसाच्या जगण्यावर होणारे परिणाम ज्या प्रमाणात मराठी कवितांतून उमटले त्याप्रमाणात ते मराठी कथांमधून न उमटणे हे आश्वर्यकारक आहे.कदाचित केवळ कथांला वाहिलेली नियतकालिके पूर्वीसारखी राहिलेली नाहीत.त्यामानाने कवितांना प्राधान्य देणारी नियतकालिके, अनियतकालिके मात्र मराठीत बरीच आहेत त्यामुळे कवितेचे पिक उदंड आले तरी प्रस्तुत काळाचे वास्तव चितारणा-या कथा मात्र कमीच लिहिल्या गेल्या.

कथांचे स्वरूप सामान्यतः कौटुंबिक असते. त्यामुळे कुटुंबव्यवस्थेत झालेले बदल दाखवण्याकडे कथाकारांचा विशेष ओढा असतो. पंकज कुरुतकर याच्या 'रेटरेस' या कथासंग्रहातील एका कथेतील स्त्री विवाहीत असूनही, स्वतःच्या महत्वाकांक्षा पूर्ण करणारी आहे. तर संजीव लाटकराच्या 'पासवर्ड'मध्ये सनत या एकझुकिटीव्हला त्याच्या महत्वाकांक्षेमुळे पतीसाठी वेळच देता येत नाही. तिच्याही मनाच्या काही गरजा असू शकतात याचे भावच त्याला नाही.

या कथांमधून स्पर्धात्मक जीवनामुळे अनैतिकतेकडे जाणारी माणसे दाखवली गेली आहे. सुवोध जावडेकर यांच्या कथांत तर संगणक, यंत्रमानवही नैतिकता जपतात घण माणसे मात्र पैशांसाठी, सतेसाठी अनैतिकतेची परीसीमा गाठतात. एडस् सारख्या जीवधेण्या रोगावर ओषध शोधणारे वैज्ञानिक संशोधनासाठी माणसांना गिर्वांपिगसारखे वापरण्याची माणुसकीशृंन्यता दाखवतात असेही सुवोध जावडेकरांच्या कथांत दिसते. माणसांचा आर्थिक स्तर जागतिकीकरणामुळे उंचावलेला असला, विकासवेग वाढला असला तरी अशाचार, लाचलुचपत, फसवणूक, अनैतिक संबंध, व्यसनाधीनता वाढली तर समाजाला धोका आहे असे पंकज कुरुतकर त्यांच्या कथांतून सुचवतात.

मागच्या पिढीतील असूनही समकालातील बदलत्या वास्तवाचे भाज असणारे कथाकार असून साधू यांचा विशेष निर्देश केला पाहिजे. त्यांच्या कथांतून त्यांनी जागतिकीकरणाच्या काळात समाजाच्या सर्वच स्तरांवर माणसांना जणू ग्लानीच आल्याचे दाखवले आहे. एकेकाळचे कट्टर राजकीय पक्ष तडजोड करून स्वतःचे अस्तित्व कसेवसे टिकवू पाहात आहेत. पक्ष कार्यकर्त्यांना त्यामुळे गोंधकल्यासारखे वाटते आहे. अमेरिकेतून शिक्षण घेऊन आलेल्या आणि स्वच्छ नेतृत्व देऊ पाहणा-या तरुणाला बुजुर्ग राजकारण्याचे अनुभवाचे बोल ऐकून भारतीय राजकारणाची जणू गुरुकिल्लीच सापडते आहे तर सचोटीने आदिवासीसाठी शाळा चालवणा-या समाजसेवकाला आपल्या शाळेची उलटसपासणी करणा-यांचा हेतू आपली शाळा जिल्ह्याच्या आमदाराला का हवीशी झाली ते आकलनाच्या पलिकडचे वाटते आहे. स्वयंसेवीसंस्थासाठी अनुदान मिळवण्यासाठी सरकारदरबारी कायकाय कलूऱ्या खेळाच्या लागतात ते पाहून सच्चा कार्यकर्ता बाबचळून गेला आहे. सगळी लोकशाही राज्यव्यवस्था कशी केवळ ऐसे दिले की आपल्याला हव्या त्या गोष्टी देते ते असून साधू दाखवतात. तर दिल्लीतील एका उच्चपदस्थ सरकारी अधिकार्याला त्याची चूक दाखवून देणा-या एका सरकारी संशोधकाच्या मागे तो सतेचा गैरफायदा घेणारा अधिकारी वेगवेगळ्या खात्यातील माणसांचा संसेमिरा लावून त्याला हेराण कसे करतो हे साधू दाखवता.

साधू यांची 'ओसामा-एक हॉलिवूड फॅटसी' ही कथा अमेरिकेतील चित्रपट दिग्दर्शकाच्या भव्याट कल्पना विलासाचे वर्णन करत अमेरिकेतील अकरा सप्टेंबरच्या

दहशतवादी हल्ल्याचा परिणामही दर्शवते. प्रत्यक्ष वास्तवापेक्षा आभासी वास्तवात राहणा-या माणसांचे ते उपरोक्तिक आणि तितकेच करूण चित्र आहे.

सतीश तांबे यांनी दिवाळी अंकात लिहिलेल्या कथा विशेष उल्लेखनीय आहेत.'मॉलमध्ये मंगोल' या कथेतून त्यांनी आधुनिक सुगातल्या वस्त्रूंचा हव्यास असणा-या माणसांना मंगोलच म्हटले आहे.पण दुस-या बाजूला आपल्याला वस्तू नकोतच,त्याची गरजच नाही असे सांगून वेगळेपण गिरवणा-यांचे ढोगही लेखकाने उघडे पाडले आहे.'जैंडरनगरीतली प्रेम की सुंगंधा या कथेतून तांबे यांनी बहुराष्ट्रीय औषधनिर्मिती कंपन्या माणसांचे लिंग बदलण्यासाठी करत असलेल्या प्रयोगांतील माणूसकीशून्यता अधोरेखीत करतात तांबे यांची शैलीही अनोखी आहे.

जयंत पवार यांची 'फिनिकसच्या राखेतून नाचता भोर' या कथेचा मुद्दाम उल्लेख केला पाहिजे कारण त्यात गिरणी कामगारांच्या तीव्र पिढ्यांचा इतिहास लेखकाने सांगितला आहे आणि त्या पार्श्वभूमीवर गिरण्यांच्या जागावर आता झागमगते मॉल्स उभे राहात असताना गिरणी कामगारांच्या वर्तमान पिढीची अवस्था किती दयनीय आहे हे वास्तव लेखकाने रंगवले आहे.एका बाजूला गिरणी कामगारांच्या या नव्या पिढीला मॉल्सच्या झागमगत्या दुनियेत जाऊन वस्तू खरेदी कराव्याशा वाटतात आणि त्याचवेळी हेच मॉल्स त्यांचे जीव घेणारे ठरत आहेत.मध्यमवर्गांना आणि श्रीमंतांना मात्र त्याचे काहीच सोयरसुतक नाही, ते आपल्याच मौजमजेत मश्युल आहेत याची खंत लेखकाता वाटते आहे.

मध्यमवर्गांची संवेदनशून्यता, ढोगीपणा, संगणकाच्या आगमनाने नोकरदारांपैकी नियृतीला आलेल्यावर आलेले दडपण, निसर्गावर होणा-या अतिक्रमणाने भविष्यात उद्धवू शकणा-या समस्यांची भयप्रदता यासारख्या मुद्यावर दिवाळी अंकात भधुकर धर्मापूरीकर, जी.के.ऐनापूरे, मनोहर सोनावणे, लीना मेर्हेदळे यांनी लिहिलेल्या कथाही चांगल्या आहेत.पण तरीही जागतिकीकरणाचा गडद परिणाम जसा मराठी कवितावर दिसतो तसा तो मराठी कथांवर झालेला नाही हे सत्य स्वीकारावेच लागेल.समकालीन मराठी कथांबद्लची चांगली सभीक्षाही लिहिली गेलेली नाही हीदेखील चिंतेची बाब वाटते.

कथालेखन करणा-या ब-याच लेखिका या काळात पुढे आल्या आहेत पण त्यापैकी कोणालाही जागतिकीकरणानंतरच्या बदलत्या वास्तवावर लिहावेसे वाढू नये यातून हेच सिध्द हीते की स्थियांच्या कथांचे विषय आजही कौटुंबिक नातेसंबंध, समस्या यापेक्षा वेगळे नाहीत. कॉर्परेट जग,संगणक क्षेत्र, कॉलसेंटर्स अशा क्षेत्रात स्थियांचा वावर दिवसंदिवस वाढत आहे पण त्यांच्या अनुभवांसंबंधी कथा अजून लिहिल्या गेलेल्या नाहीत हे खेदाची गोष्ट आहे.विज्ञान कथा लिहिणा-या रेखा बैजल यांनी त्यांच्या 'क्लोन' या कथासंग्रहात पुढील काळात क्लोनिंगचा वापराता अधिकृतता मिळाल्यास काय प्रसंग उद्धवू शकतात याची कल्पना करून लिहिलेल्या कथा आहेत पण त्यापेक्षा

वेगळा प्रथत मराठी कथालेखिकांनी केलेला नाही. विशेषत: जागतिकरणाने बहुसंख्या स्थियांना पिळवणूकीला तोड घावे लागत असल्यास त्याबद्दल स्थियांनीच पुढाकार घेऊन लिहिले पाहिजे असे वाटते.

१५. जागतिकीकरणामुळे उद्भवलेल्या परिस्थितीचे पडसाद काढबरीसारख्या वाड.मयप्रकारावर पटकन उमटणे शक्य नाही कारण काढबरी हा व्यापक जीवनानुभव व्यक्त करणारा वाड.मयप्रकार असल्याने त्यात वर्तमानासंबंधीच्या तात्काल प्रतिक्रिया येऊ शकत नाहीत हे मान्यच आहे. पण तरीही काही मराठी काढबरीकारांनी जागतिकीकरणाचा चेहरा सम्यकपणे मांडण्याचा प्रथत त्यांच्या काढब-यांतून केला आहे हे स्तुत्य ठरते.

आर्थिक गैरव्यवहारांचे प्रमाण जागतिकीकरणाच्या काळातच वाढले. हर्षद महत्ता प्रकरण आपण विसरु शकणार नाही. याच काळात काही सहकारी बँका डबघाइला आल्या काही राष्ट्रीयाकृत बँकात विलीन झाल्या, तर काहींनी सरळ दियाळखोरी जाहीर करून सामान्य मुंतवणुकदारांच्या तोडचे पाणी पळवले. या सगळ्या घास्तवाचा सखोल वेध घेण्याचा प्रथत हेमंत देसाई यांनी त्यांच्या 'भोवळ' या दिवाळी अंकात प्रसिद्ध झालेल्या काढबरीत समर्थीपणे केला आहे. विशेष म्हणजे त्यांनी मुंबई शोअरबाजाराचा इतिहास मांडून तिथे चालणा-या कामकाजाचे बारकावे काढबरीच्या ओधात सांगितले आहेत, एकम स्मिथसारख्या अर्थशास्त्रजाच्या सिध्दांतांवर साधक-बाधक चर्चा केली आहे तरीही काढबरी कंटाळवाणी, रुक्ष झालेली नाही. कथानकाच्या ओधात सांगितले नवश्रीमंत पिठीतील लकीजचे वर्णन केले आहे. त्यांच्या घंगळवादाचे चित्रण केले आहे, त्यांच्या स्त्रीपुरुष नातेसंबंधाच्या नव्या संकल्पना स्पष्ट केल्या आहेत. या वर्गातील नैतिकत, चारित्र्य यापेक्षा वेगाने श्रीमंत होणे आणि पैसा उधळणे कसे अर्थिक श्रेयस्कर वाटते हेही हेमंत देसाई यांनी सांगितले आहे. देसाई स्वतः पत्रकार पण तरीही एक प्रभावी काढबरी त्यांनी लिहिली आहे हे नमूद केले पाहिजे. मराठीतले पत्रकार म्हणून गाजलेले आणखी एक नाव म्हणजे निकू दाभले. त्यांनीही जागतिकीकरणाने आलेल्या बाजारसंस्कृतीचे सखोल चित्रण त्यांच्या 'दोन हजार एक' या काढबरीत केले आहे. या काढबरीत दैजानिक संशोधनेही कर्ती बाजारातील मागणी लक्षात घेऊन केली जातात आणि त्याभद्ये खरोखर मनापासून संशोधन करणा-यांचे कसे खच्चीकरण होते त्याबद्दल सांगणारे कथानक आहे. त्या कथासूत्राच्या अनुषंगाने मुंबईतील दिल्डरांचे घालणारे जागाचे पुलविंकास प्रकल्प आणि त्यात सर्वसामान्यांची होणारी ससेहोतपट, करिअर करणा-या स्त्रीला घरच्यांकइन होणारा विरोध, करीअरच्या नावाखाली एकट्या राहून संसारी स्थियांनी पूढे जाऊ नये म्हणून दुष्टवा करणा-या, स्वतः समलिंगी सभोगात सुख शोधणा-या स्थिया सरकारचा अलागांदी कारभार, प्रसारमाईभांचा सनसनाटी बातम्यांचा हव्यास, लहान मुलांनाही आता मेंकडोनाळडचे वाटणारे आकर्षण

अशा अनेक मुद्यांवर कांदंबरीकार लिहित गेला आहे त्यामुळे कांदंबरीने वास्तवाचा बहुआयामी चेहरा वाचकांसमोर मांडला आहे असेच म्हणावे लागेल.

जागतिकीकरणानंतरच्या काळात सातत्याने चांगल्या कांदंब-या लिहिणारे, साम्यवादी विचारधारेतील कांदंबरीकार म्हणजे दीनानाथ मनोहर त्यांच्या ‘कबीरा खडा बाजार मे’, ‘प्रदेश साकल्याचा’, मन्वंतर या कांदंब-यांचा विशेष उल्लेख कराया लागेल. यापैकी ‘कबीरा...’ मध्ये अध्यात्माचेही बाजारीकरण करण्याचा, स्वतःचे महत्व वाढवण्यासाठी त्यातही मकेदारी करण्याचा प्रयत्न कसा होतो आहे आणि त्यात निष्पाप बौद्ध भिक्षुचा मात्र जीव जायची वेळ कशी आली आहे असे कथासूत्र आहे आणि त्याअनुषंगाने जातीवाद, धर्मवाद यात अडकून पडलेली माणसे, राजकारण, झापाट्याने बदलणारे वास्तव, माणसांच्या व्यामिश्र होत जाणा-या ओळखी, भांबावलेला सामान्य माणूस यातील विसंगती दाखवण्याचा प्रयत्न लेखकाने रंजक पृष्ठतीने केला आहे.

‘प्रदेश साकल्याचा’ या कांदंबरीत जागतिकीकरणाने साम्यवादी पक्षातील पूर्वी गोरगरीबांसाठी तळमळीने काम करणारी कार्यकर्ती माणसेही कशी स्वार्थी, संशयी झाली आहेत, त्यांच्या विचारसरणीपासून कशी ढळली आहेत हे दाखवत कांदंबरीकाराने देशातील युद्धसामुग्री खरेदीत घालणारे घोटाळे, जगाला युद्धखोर बनवू पाहणा-या युद्धसामुग्री निर्माण करणा-या बहुराषीय कंपन्या, त्यांचे स्वार्थी हेतू शोधून काढू पाहणारी, आल्माहूती देत परकीय हस्तकांना संपूर्ण आपले देशप्रेम सिद्ध करणारी, निष्ठावान पक्ष कार्यकर्ती यांचे दर्शन घडवले आहे. कथानकाच्या अनुषंगाने आदिवासींच्या विकासासाठी काम करणा-या स्वयंसेवी संस्था, त्यांच्या बचतसंस्थांना मिळणारा आदिवासींचा पाठीबा अशा काही मुद्यांचाही परामर्श लेखकाने घेतला असला तरी ही कांदंबरी एखादा गतीमान गुस्फेरकथेसारखी आहे, गंभीर प्रश्न हाताळणारी असली तरी रंजक आहे हे विशेष.

‘मन्वंतर’ या दीनानाथ मनोहर यांच्या कांदंबरीला अनेक पारितोषिके मिळाली आहेत. ही व्यापक काळ आणि अवकाश सामावणारी कांदंबरी खरं सर दोन कांदंब-यांचा तपशील सामावणारी आहे पण लेखकाने विशिष्ट हेतूने ती एकाच कथानकात मांडली आहे. १८५७चे भारतीयांचे पहिले बंड आणि आता १९९१ नंतर सुरु झालेली जागतिकीकरणाला विरोध करणा-यांची चळवळ यामागचे सूत्र परकीयांना परतवून लावून आपले स्वत्व टिकवून, विकास साधण्याचेच कसे आहे हे पटवून देताना मनोहरांनी बंड आणि चळवळ यांची तपशीलवार तुलना करत पूर्वीपक्षा आता आपण सर्वच इष्टीने परकीयांचे अप्रत्यक्ष वर्चस्व नाकारण्यासाठी कसे सक्षम आहोत हे दाखवले आहे. त्यांचा वर्तमान काळाचा साक्षीदार असणारा नायक गौतम आणि गतकाळातील साक्षीदार नर्मद यांच्यात साम्य आहे ते प्रवृत्तीचे. दोघेही देशप्रेमी आहेत, ध्येयवादी आहेत पण गौतम आता नर्मदपैक्षा अधिक सजग, परदेशात राहून आलेला, जगाशी जोडला गेलेला, तरीही परकीय जातीने न भारवलेला, सम्यक वास्तवाचे भाज

असणारा, तंत्रज्ञानात कुशल, माहितीने जागरूक झालेला आहे. त्याला लोकसंघटन करण्याची तंत्रे अवगत आहेत, प्रसारमाध्यमांचे महत्व त्याला माहीत आहे. राजकारण्यांशी डावपेच लढवणे तो जाणतो, अनुभवाने त्याला चळवळीचे दूर राहूनही चळवळीला दिशा, गती देता येते, प्रत्यक्ष नेतृत्व न करताही लोकनेतृत्वातून चळवळ पुढे नेता येते याचे भान आहे. त्यामुळे त्याने चालना दिलेल्या चळवळीला यश निश्चित मिळणार आहे असे लेखक सुचवतो. १८५७ पासून आजवर बदलत गेलेला भारतय माणूस आणि त्याचे बदलांना सामोरे जातानाच स्वतःचे अस्तित्व टिकवण्याचे भान मनोहरांना दाखवायचे आहे त्यामुळे मन्यंतर ही प्रेरणादायी काढबरी ठरते. १६.

१६. मकरंद साठे यांची जागतिकीकरणाचे एकूण मानवी समाजावर कसे परिणाम होत आहेत हे व्यक्त करण्यासाठी जाणिवपूर्वक अच्युत आठवले आणि आठवण ही काढबरी तसेच 'चौक', 'गोळायुग', 'ठोऱ्या', 'ते पुढे गेले' ही नाटके यासारख्या साहित्यकृती निर्माण केल्या आहेत.

जागतिकीकरणाचा बहुआयामी चेहरा साठे यांच्या साहित्यकृतीतून दिसत राहतो आणि वाचकाला अस्वस्थ करतो. ओळख विसरलेली महानगरांतील माणसे, वृद्धाश्रमात राहायला आल्यावरही स्वतःची वेगकी ओळक निर्माण करण्याचा त्यांचा चाललेला केवीलवाप्पा प्रयत्न, त्यातून त्यांच्यात आलेला बेरकीपणा, आपापले छोटे गट बनवून सुरक्षितता मिळवू पाहणारे छोटे गट, त्यांची लौकरच होणारी शकले, प्रसारमाध्यमांचा सनसनाटी बातम्या मिळवण्यासाठी चाललेला आटापिटा, त्यातील कर्मचा-यांना आलेली यांत्रिकता, शहरांचे गावावर होत चाललेले अतिक्रमण, ग्रामीणांचाही अस्तित्वासाठी संघर्ष, गावागावांतील जातीयता, धर्मवेड, ते दाखवण्यासाठी रस्त्यांची नावे बदलण्याचा अटाहास, कशावरूनही भडकणारी सामान्य माणसे, नोकरकपातीमुळे आलेली असुरक्षितता, वैफल्यग्रस्त हळवी झालेली माणसे, नाहक दुस-याशी तुलना करून दुःखी होणारी माणसे, सहानूभूती मागणारी आणि ती देण्यासाठी टपलेली स्वार्थी माणसे, आदिवासींच्या लोककलांचा बाजार माझून स्वतःचे खिसे भरू पाहणारी त्यांच्यातलीच सुशिक्षीत माणसे, रस्तोरस्ती होणारी वाहतुक कोडी आणि विकाटीने काळाचा अपव्यय खपवून घेणारी माणसे, संवेदनशून्य आणि कृतीशून्य झालेली माणसे, चंगळवाढी माणसे, त्यांचे अंतकार आणि भिन्नेपणा, प्रादेशिकता व अन्य अस्तित्वा भडकवू पाहणारी माणसे, दहशतवादाच्या भीतीने भयग्रस्त झालेली माणसे असे माणसांचे, प्रवृत्तींचे अनेक नमूने साठे यांच्या साहित्यकृतीत पाहावयास मिळतात. त्यामुळे अपोआपच समाजाचे सम्यक चित्र डोळ्यांसमोर उभे राहते.

मकरंद साठे यांच्या 'गोळायुग' व 'ठोऱ्या' या नाटकांत त्यांनी संगणकाच्या अतिरेकी वापराने स्वतःची विचारशक्ती, निर्मितीशीलता हरवून बसलेली गोळ्यासारखी थंड झालेली किंवा मग प्रातिभासिक वास्तवात हरवून ख-याखु-या वास्तवाचे भानच सुटलेली माणसे पाहावयास मिळतात. तर ते पुढे गेले या नाटकात पृथ्वीवर जसे

माणसांचे घरभेद, जातीभेद आहेत तसेच ते परलोकातही असतील आणि तेथी ही जो स्वार्थ आहे, स्पृहीत अनैतिक मार्गाचा वापर करतो, इतरांची पिळवणूक करूनही अपराधी भावनेने अस्वस्थ होत नाही तोच पुढल्या मार्गाला लागू शकेल अशी व्यवस्था आहे अशी औपरोधीक कल्पना लेखकाने भांडती आहे. थोडक्यात बळी तो कान पिळी ही व्यवस्था केवळ निसर्गातच नाही तर पृथ्यीवरील मानवजातीत आणि परलोकातही आहे आणि माणूसकी, कारण्य, परस्पर सामंजस्य यापेक्षा पिळवणूकीधीच व्यवस्था प्रचलित असल्याने तीच स्वीकारावी नाही तर आहे तिथेच खितपत पडावे असे मकरंद साठे आपल्या नाटकात उपरोधीकतेने दाखवतात. त्यांची सर्वच नाटके चर्चात्मक आणि त्यामुळे प्रेक्षकांना अंतर्मुख करणारी आहेत.

१७. मकरंद साठे यांच्याप्रमाणे राजीव नाईक यांनीही 'साठेचं काय करायचं?' या नाटकात जागतिकीकरणामुळे आलेली स्पृधी, चंगळवाद, माणसांचे भत्सरी होत जाणे, स्वतःच्या निर्मितीशीलतेची मर्यादा स्वीकारायला घावरणे, अनैतिक मार्गानी तथाकथित दश मिळवण्यासाठी केविलवाणा प्रयत्न करणे अशा मुद्यांवर कथानकाच्या अनुषंगाने उर्वर्ग घडवली आहे. तर चं.प्र. देशपांडे यांच्या 'इराक' या नाटकात त्यांनी अमेरिकेच्या सर्वसतमात होण्याच्या प्रयत्नांत त्यांनी इराकला कसा बळीचा बकरा बनवले व जगाच्या डोक्यात धूळ फेकत इराकचा राष्ट्राध्यक्ष सद्दाम याला पदच्युत कसे केले यासंबंधीचे कथानक उपरोधीक शैलीत सादर केले आहे. अनुषंगाने भारतातील धर्माधिकारणी, त्यांचे भांडवलवादी धोरण, मराठी साहित्यिकांचा ढोगीपणा, स्वार्थी वृत्ती अशा मुद्यांवरही नाटकातून चर्चा घडते.

१८. १९९१ पासून मराठीतील व्यावसायिक रंगभूमीवर वास्तववादी नाटके जवळजवळ सादर झालेलीच नाहीत. त्यावरून नाटकासारखे समर्थ माध्यमही बाजारसंस्कृतीमुळे कसे गारद झाले आहे आणि लोकानुनयाच्या मार्गाने चालले आहे जेणवते. जागतिकीकरणाचे परिणाम दाखवणारे एकमेव व्यावसायिक नाटक 'चाहूल' प्रशांत दळवी यांनी लिहिले आहे. त्यात प्रामुख्याने माणसांचा मुखांचा हृत्यास, चंगळवाद आणि त्यासाठी अवैतिक मार्गाकडे जाणे यावद्दल चिता व्यक्त झाली आहे. विशेषतः स्थिरंनीही चैनी मिळवण्यासाठी अनैतिकतेला होकार देणे ही अधःपतनाची चाहूल आहे असे नाटककाराला सूचीत करायचे आहे.

तरुण नाटककार आजही व्यक्तीगत किंवा त्यांच्या वयोगटातील मुलांना पडणा-या सामान्य प्रश्नांपलिकडे जाऊन जागतिकीकरणासारख्या व्यामिश्र, बदूआयामी वास्तवाला शिहू शकलेने नाहीत. ते एक तर भांबावलेने तरी आहेत किंवा त्यांचे नाटक करण्यामागचे हेतू वेगळे आहेत.

१९. एकदर १९९१ नंतर भारतात आलेल्या जागतिकीकरणाला विरोध करायचा की त्याचे स्यागत करायचे या संभ्रमात अडकल्यामुळे मराठी साहित्याच्या क्षेत्रात, वेगवेगळ्या यांड-मयप्रकारांत जागतिकीकरणाच्या परिणामांचे दर्शन घडवणारे साहित्य फार मोठ्या

प्रमाणात लिहिले गेलेले नाही. त्याबद्दलची समीक्षाही फारशी लिहिली न गेल्याने ते
दुर्लक्षीतही राहिले आहे. 371

जे काही साहित्य जागतिकीकरणासंबंधीची प्रतिक्रिया व्यक्त करण्यासाठी लिहिले
गेले ते प्रामुख्याने जागतिकीकरणाचे वाईट परिणाम दाखवणारे असल्याने ते नवकीच
प्रस्थापित साहित्याच्यापेक्षा वेगळ्या वाटा चोखाळणारे आहे. तसे साहित्य लिहिणारे
कौतुकाला पात्र आहेत. परंतु अशा प्रकारचे साहित्य निर्माण करणा-यांमध्ये संवाद
नसावा, त्यामुळे ही बेटावरची साहित्यनिर्मिती झाली आहे. सामान्य वाचकांपर्यंत ती
फारशी पोहचलेलीच नाही. या काळातल्या कवींचा थोडा अपवाद करावा लागेल कारण
अभिधानंतर, खेळ, ऐवजी यासारख्या नियतकालिकांतून वा अनियतकालिकांतून लिहिणा-
या कवींचे गट आहेत. पण परस्पर संवादापेक्षा परस्पर भलावण करण्याचा मार्ग त्यांनी
स्थीकरल्याची टीका त्यांच्यावर करण्यात आली आहे. त्यामुळे कवितांमध्येही
स्थितीशीलता येण्याचा धोका आहे.

कवींप्रमाणे कथाकार, काढंबरीकार, लाटककार यांचे गट नाहीत हे एकापरीने घांगलेच
म्हणावे लागेल पण त्यांच्यात संवाद असला तर त्यांच्या साहित्यनिर्मितीला चालना
मिळेलसे याटते. जागतिकीकरणाबद्दल, त्याच्या परिणामांबद्दल लिहिणा-या साहित्यकांची
दलित साहित्य घळवळीसारखी घळवळ का निर्माण होऊ नये असा प्रश्न पडतो. तशी
ती निर्माण झाली तर त्यातून एक प्रभावी विचारसरणी निर्माण होऊ शकेल.

या काळात उत्तरआधुनिकतावाद आणि देशीवाद हे दोन साहित्यिक संप्रदाय प्रभावी
राहिले आहेत. विशेषत: कवितेच्या संदर्भात त्यांची घर्चा झालेली दिसते आणि
समीक्षकांचे असे म्हणणे आहे की आपली कविता उत्तर आधुनिकतावादी किंवा देशीवादी
ठरावी यासाठी कवी तडजोडी करत आहेत. प्रत्यक्षात मराठीतील समकालीन कविता
उत्तरआधुनिकतावादी किंवा देशीवादीही नाही.

जागतिकीकरणाने उपस्थित केलेली आत्मशोध व जगतशोध ही दोन्ही आव्हाने
मराठी साहित्याला नीट पेलता आलेली नाहीत असे विधान रा.ग.जाधव यांनी केलेच
आहे. त्यांच्या मते अंतःप्रेरणा व स्वयंस्फूर्ती कमी झाल्याने मराठी साहित्यिकांची
निर्मितीशीलताही कमी झाली आहे. समाजातील विविध व्यवस्थांना जाव विचारण्याचा
हेच मराठी साहित्य विसरून गेले असल्याची खंत जाधव यांनी व्यक्त केलीच
आहे. माणस बदलवणे, माणसाच्या व्यवस्था बदलणे हे साहित्याचे काम असते. सामान्य
माणसांमध्ये त्यासाठी जाणिवजागृती करण्याचे काम साहित्याने करायचे असते पण
मराठी समकालीन मराठी साहित्य हे काम करायला विसरले आहे असे रा.ग. जाधव
म्हणतात ते खरेच आहे. जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या मानवी सुखदुःखांचे
निरीक्षण, त्याबद्दल चिंतन-मनन करणे नव्या लेखकांकडून घडताना दिसत नाही. त्यामुळे
मराठी साहित्यात जागतिकीकरणाचा चेहरा अजूलही पुरेशा गांभिर्याने मांडला गेलेला
नाही असेच या संशोधनाच्या समारोपात म्हणावे लागेल.

भविष्यात मराठी साहित्यातील सर्वच वाड.मयप्रकारांत जाणिवूर्वक 372
जागतिकीकरणाचे परिणाम अधिक साकल्याने, परिणामकारकतेने अभिव्यक्त होतील
आणि त्यामुळे वाचकांनाही विचारप्रवृत्त व्हावे लागेल अशी आशा करूया.

डॉ. ठीता मांजरेकर, संशोधक
मराठी विद्याग्रन्थालय, म.द.महारा